

Szempontok Erdélyi János filozófusi jelentőségének megítéléséhez

Rövid dolgozatomban két kérdésre kívánok választ találni: az első az, hogy milyen szerepe volt Erdélyinek a magyar filozófia történetében; a másik az, törésnek nevezhető-e Erdélyi Bacon-cikke, amellyel élete végén jelentkezik.

A téma illetően felvetése már a kezdet kezdetén abba az alapproblémába ütközik, amelyet maga Erdélyi is megfogalmazott, és amelynek megoldásába bele is fogott: ez pedig a magyar filozófia — vagy más megközelítésben a magyarországi filozófia — történetének feltáratlansága. Bármely filozófus helyét csak úgy tudjuk lokalizálni és jelentőségét méltatni, ha megvilágosodnak előttünk azok a kapcsolódási pontok, amelyek mintegy fundamentumát nyújtják a filozófia kontinuitásának századokon keresztül. Egy összefoglaló filozófiatörténet nélkül csak rész kutatásokra támaszkodhatunk, esetleg egy korlátozott időszakon belül próbálkozunk meg a komparációval. Tesszük ezt annak ellenére, hogy Erdélyi nem tartozik az ismeretlen vagy alig ismert magyar gondolkodók közé. Mégis hiányzik az a horizont, mely a személyes szimpátiák és ellenérzések harcán túl a filozófia immanens fejlődésének és a nemzeti kultúrával szembeni feladatának összefüggéseiben határozna meg Erdélyi méltó helyét.

Ez a kettős meghatározottság felveti azt a megoldatlan módszertani kérdést, hogy kit tekintünk filozófusnak, esetleg milyen típusú megnyilatkozások azonosíthatók a filozófiával. Létezik ugyanis a nemzeti filozófiatörténeten belül egy állandó vonal: az iskolai filozófusok és filozófiák. Itt nagyon könnyen tetten érhető az eszmék eredetüket, átvételi módzataikat és hatásait illetően. Filozófikum olvasható ki azonban sok olyan műből is, amely nem bölcséletnek íródott, de így értelmeződött. Végezetül pedig alig-alig ismert a filozófiának az a második, vagy tán harmadik vonala, amelyet jobb híján a bölcsélet előszobájának neveznek, de amely a mindennapi tudat szintjén határozta meg az adott korszak gondolati paradigmáit. Hogy konkrét példával is éljek: Az iskolai (vagy iskolás?) filozófián belül pl. a 19. században Magyarországon nagyon erős volt a kanti provenienciájú vonal (Kant, Krug, Fries) hatása. Csak következtetni tudunk arra, milyen nyomot hagyott ez a volt diákok és az eljövendő közéleti emberek tudatában. Az érintkező kiindulási pontok nyomán azonban még senki sem elemezte ennek a bölcséletnek és az ún. egyezményes filozófiának szaknem azonos platformját. Ami pedig talán megmagyarázná — a nemzeti jellem abszolútizálásától eltérő módon — azt az ellenállást, amelyet a tudományos közvélemény fejtett ki hosszú időn át a hegelizmussal vagy pl. az ún. inproductív gondolkodással szemben. — Itt vannak azután azok a közéleti emberek és művészek, akik expressis verbis nem bölcsészek voltak (Kölcsey, Széchenyi, Eötvös), hanem valahol a filozófia határterületein tevékenykedtek, összekötve a bölcséletet a társadalom létének dilemmáival. Rajtuk keresztül olyan gondolatokat is átvettünk, amelyeket a hivatalos vagy iskolai bölcsélet rangon alulinak érzett, esetleg más megfontolásokból elvetett. — No és itt van „a bölcsélet előszobája” mint az utolsó helyiség, amelybe még az olvasók többsége bejuthat. Én ide sorolnám Csató Pált is, a méltatlanul elfeledett író, vagy Mocsáry Lajost, Aszalay Józsefet, akiknek az írásait Erdélyi filozófusnak tekintette. Esetleg eltérő példaként Csaplovicsot, aki „az úgynevezett transcendentális és természetfilosophiának a priori-féle agyérémei ellen ír, melyek a legkevesebb haszonnal sem bírnak”. E megnyilatkozásokon keresztül válik nyilvánvalóvá az ún. magas filozófia némely premisszája és az ún. harmadik vonal előtétletté rögzült nézetei közötti átfedés, ami által egymást erősítik, és kialakítják azt az eszmei négyzethálót, amelynek koordinátái nemcsak tájékoztató, hanem besoroló erővel is bírnak.

Ahhoz tehát, hogy egy filozófus helyét megtaláljuk a nemzeti filozófiatörténetben, fel kell göngyöltetnünk mindazt, amit most csak jeleztem. Nem beszélve arról, hogy nem hagyható figyelmen kívül nemzeti és ún. nemzetek-feletti filozófia kapcsolata sem, tehát az esetleges koincidencia, vagy a gyakoribb fáziseltolódás, amely olyannyira jellemzi ezt a viszonyt, és amely európai horizontot ad az addig csaknem ezoterikusként kezelt nemzeti gondolkodásnak.

A lenyűgöző az egészben az, hogy az itt vázolt összefüggéseket maga Erdélyi is megfogalmazta, mégis máig csak mint probléma áll fenn. Nem a máit dicsérvő az, hogy Erdélyi — ebből a szempontból — még most is aktuális.

Más szempontból azonban ugyanez segíthet bennünket abban, hogy Erdélyi eszmetörténeti helyét azonosítani tudjuk. Ő maga mint filozófus egyértelműen a más irányokkal való szembeállításra kereszttül állapítja meg hovatartozását. Melyek azok a feladatok, amelyeket Erdélyi maga elé tűzött?

1. *Megvédeni a hegelizmust* (vagyis az eszmeiséget) akkor, amikor tetőpontjára hág az életrealitás nem tartott és inproduktív tudományoknak nevezett gondolatrendszerek elleni támadás. Felelni a szavát Szontágh, a pragmatizmus magyarországi szószólója ellen akkor, amikor ugyan valójában a minden áron való túlélés, az alkalmazkodás, az anyagi értékek egyoldalú kiemelése volt a norma, de amikor a nemzeti lét kontinuitásának megmentése érdekében a nélkülözhető tudományoknak, szellemi fényűzésnek nevezett alkotások hordozták az általános emberi értékeket.

2. *Rámutatni az egyezményes filozófia tarthatatlanságára* úgy — és azt hiszem, ez kevésbé ismert — hogy az elemzés és az elutasító bírálat nem érinti e filozófia minden részletét, hanem „csak” az egyedüli üdvözítő magyar filozófiai rendszerre irányuló aspirációit semmisíti meg, és ezzel összefüggésben elveti a common sense bölceletét. Az egyezményesek némely gnoszeológiai és ontológiai alapelve ugyanis mélyen benne gyökerezett a kialakuló és izmosodó magyar filozófiai köztudatban; Erdélyi pedig volt annyira tájékozott és éleslátó, hogy az önállóuló magyar bölcelet koherensnek tekinthető elveit elfogadta.

3. Felkutatni és előadni a magyar szellemet, de nem megálmodott minőségeiben, hanem valós objektivációjában, főként a filozófiai nézetekben. Ebből adódik a *magyar filozófia története megírásának* a szükségessége. Ezt a feladatot Erdélyi áttörőként, előzmények nélkül végezte — ahogy azt maga is bevallotta periodizációs módszere bemutatásánál. Mindamellett nemcsak azt tartotta céljának, hogy időrendbe állítva — „a történelmi élet tudalmának alakulásával” összhangban — tárja elénk a múlt magyar gondolkodót, hanem azt is, hogy megcáfolja a már elterjedt véleményt, miszerint mindig késésben voltunk más európai nemzetekkel szemben. Hogy is írja?: „Bölcsészeti műveltség tekintetében más nemzetekhez valánk, vagyunk is még támaszkodva. Másokra hallgató fegyelme és szemérme alatt fejlődővén előhaladásunk, olyan volt ez mégis, hogy nem nyomaikba léptünk, hanem oldalukra, nem utánok mentünk, hanem velük.” A negatív értelemben vett fáziseltolódás elutasítása alapul szolgál Erdélyinek ahhoz, hogy elutasíthassa az egyezményesek követelte magyar bölcsészeti rendszer kizárólagosságát. Terminológiai újításai és nyelvészeti összehasonlító vizsgálatai pedig oda vezetnek, hogy megállapíthassa: a hegelizmus és a magyar szellem ellentéte egyszerű koholmány, amit ha előbb tudtunk volna — így Erdélyi — akkor „nem kelt volna olyan veszett híre Hegel bölcsészetének”.

Látható, hogy Erdélyi egységében fogta fel e hármas feladatot: filozófiatörténetírásának megvan a filozófia immanenciájából fakadó megalapozottsága, de egyben eszközül is szolgál a hegelizmus védelméhez és a magyar filozófia vadhajtságainak nyesegetéséhez. „A hazai bölcsészet jelene” vitairat, de egyben forrásmű egy korszak történetének a megértéséhez, amennyiben tisztázza a filozófiai álláspontokat. Erdélyi tehát a magyar filozófiai élet olyan jellegzetes katalizátora volt, aki nemcsak a fejlődés tempójának változását segítette elő, hanem maga is nyakig megmártózott e folyamatban, és karriere végén ennek tanújelét is adta. Az Erdélyit érintő ismert értékelésekhez csak a következőt csatolnám: Erdélyi hegelista volt, mégpedig korának *leghatásosabb hegelistája*, mivel közérthetőbb volt elődeinél és eredményesebben kapcsolódott be a filozófiai vitákba; Erdélyi nézetei a *hegelizmus legalkotóbb felfogását* jelentették Magyarországon, mivel nemcsak magyar nyelven adta Hegelt, hanem hazai problémákra alkalmazta annak elveit, sőt, azokat a filozófián túlra is kiterjesztette. Ami továbbélő feladat ezzel kapcsolatban, az Erdélyi és a többi korabeli magyar hegelianus nézeteinek alaposabb komparációja, valamint ezzel összefüggésben a már felvázolt probléma: minden összetevőjében megvizsgálni azt az eszmei bázist, amelyre az egyezményesek támaszkodhattak Magyarországon.

Amíg Erdélyi esztétikai írásairól, *A hazai bölcsészet jelenéről* vagy *A bölcsészet Magyarországon* c. műről van szó, nem kérdőjeleződik meg hegelizmusa. Az értékelések nem teljesen

egybevágóak akkor, amikor a híres Bacon-cikkről beszélünk. Vannak olyan nézetek, melyek szerint ez a cikk nem más, mint a korszellemmel való azonosulás megnyilvánulása, tehát az erősödő pozitivistikus, materialisztikus irányzatokhoz való hasonulás kinyilvánítása. Ami egyben azt is jelenti, hogy Erdélyi feladta volna *A hazai bölcsészet jelenében* meghirdetett programját a magyar filozófia megalapozását illetően. Ha ezt a látszólagos váltást próbáljuk megmagyarázni, már nemcsak filozófiatörténeti és eszmetörténeti tisztázásra vállalkozunk, hanem Erdélyi reagálásában modellértékű filozófiai tettet fedezhetünk fel.

Ami a kérdés első részét illeti, tehát hogy valóban törést jelentett-e a Bacon cikk Erdélyi gondolkodásában, erre maga a szerző is válaszol. Mégpedig mind a nemzetekfeletti, mind a nemzeti filozófia vonatkozásában. „Baco a mai bölcsészetben kezdet; így nélküle nem érthetni az újabb kori tudományosságot, de belőle sem, mert utána sok következik még.” Ha csak ezt a mondatot elemeznénk, már akkor is szembeötlik a hegeli alapvetés: a dolog azonos saját történetével, amelybe ugyanúgy beletartozik a kezdet, mint az aktuális kifejtés; ugyanúgy a múlt, mint a jelen és a potenciális jövő. A 19. század bölcsészete megszüntetve-megőrizve tartalmazza Bacon filozófiáját, ennyiben tehát jogos, sőt logikus követelmény az „eszmeiség” álláspontján álló Erdélyivel szemben is, hogy foglalkozzon vele. Ebből a szempontból tanulságos az is, ahogy Erdélyi a „túlcsigázott eszmeiséggel” szemben tartja helyesnek a visszanyúlást „a bölcsészeti állapotok kezdetéhez”, a tapasztaláshoz. A nemzeti filozófia szempontjából az készítette Erdélyit a Baconnal való foglalkozásra, hogy — mint maga írja jegyzeteiben — „Bacot, néhány XVII. századi magyar bölcsészen, a jelen században Széchenyin kívül alig vizsgálták, mégis tekintélyül idézték, rendszerint az eszmeiség rovására”. Kimondatlanul is a hegelizmus védelme húzódik meg e cikk mögött.

Mit emel ki Erdélyi Bacon újításai közül?: „Baco iskolásnak vagy nem eléggé életrevalónak félvén tartani, került a rendszert...”, vagyis a zárt rendszert, amellyel Erdélyi is a nyitottságot helyezi szembe. Szontaghról elmondható — kétségbevonhatatlan kritikai tehetsége és szolid filozófiai műveltsége ellenére — hogy mindig is nagyon rugalmasan követte és másolta a viszonyok kialakította magatartás- és viszonyulásmódokat, gondolkodásmódokat. Ezt megkönnyítette számára „philosophiai synthetismusa”, amely sivár eklektizmusnak bizonyult, éppen azért, mert csak a jelenségek szintjén mozgott. Erdélyi ezt „tárgyazatlan dilettantizmusnak” nevezte, amely nem képes felülemelkedni a közvetlenségben. Itt már felszínre kerül nemcsak a következményként megjelenő jelenségek abszolutizálásának a hibája, hanem az időbeniség figyelembe-nem-vétele is. Nem elég csak reflektálni a nemzeti tragédia következményeit — ahogy azt Szontagh követeli — spekulációra is szükség van, hogy felderíthessük a közvetlenség rejtett összefüggéseit és általános alapját — mondja Erdélyi. A reflektálás a józan ész eszköze, „a józan ész pedig — így Erdélyi — mindig a bevégzettet akarja”, kész elvek közé szorítja a gondolkodást. Amikor tehát Erdélyi Bacon rendszer-ellenességét hangsúlyozza, nemcsak a Szontagh által meghatározott realizisztikai vagy idealisztikai irányzatok ilyen vagy olyan jellegzetességeire utal, hanem valami olyan általános vonásra is, amely a filozófiai alapállást általában határozza meg. Azt a filozofikumot emeli ki, amely szerinte csorbát szenvedett az egyezményesek kezében.

Kommentár nélkül ide kívánczok Erdélyi egy megjegyzése az 1850/60-as évek fordulójáról: „Minden tudománynak van híve divatból, szükségből, meggyőződésből.”

Azt mondtam, hogy a Bacon-cikk modellértékű filozófiai tett volt. Ezt szeretném egy rövid idézettel és annak magyarázatával illusztrálni: „Mert a bölcsészet nem egyenként kikapott részeiben: Baco 'inductioja' vagy Descartes 'cogito ergo sum'-ja, Fichte 'én'-je vagy Kant 'Ding an sich'-je szerint, hanem egészben hagyja magát értetni...”

Az első, ami itt szembeötlik, egy termékeny paradoxon, az, hogy a filozófia mint olyan nem létezik, csak „részeiben”, tehát az egyes irányzatokban nyeri el konkrét létezését; mégis csak mint eme irányzatok szerves egésze mutatja ki filozófia-voltát. Pontosabban: a filozofikum csak az irányzatok átfedésében, találkozó pontjain nyilvánul meg.

A második tanulság: a filozófiát nem kiragadott tézisek, kategóriák adják, hanem az az összefüggésrendszer, amely meghatározza a kategóriák helyét a gondolkodásban és amely

módszerűen szolgál a megismerés számára. Ez a módszer élteti a filozófiát, és ez marad meg élőként a múlt rendszereiből. Ezért nem az a gondolkodó a korszerű, aki mindig az adott korszak divatos és felkapott elméleteihez kapcsolódik — habár azok ismerete alapkövetelmény — hanem az, aki a valóságot meghatározó tendenciák feltárására képesítő módszerrel bír.

A harmadik következtetés, amit Erdélyi ugyanúgy levont gondolatmenetéből, és ami érvül is szolgált számára az egyezményesekkel vívott harcában, az, hogy a filozófia nyitottsága és totális jellege kizárja a nacionalitás elvét. Pontosabban: a nemzeti jelleg és jellem, a sajátos gondolkodásmód ugyan kiszűrhetetlen, de ez nem érintheti és nem változtathatja meg a filozofikum mibenlétét.

Ezek után, azt hiszem, megállapíthatjuk: Erdélyi a Bacon-cikkkel nem tagadta meg korábbi énjét, csak az érvelést vitte át más területre. Nem tagadta meg Hegelt, hanem annak eszméitől elrugaszkodva *akkor és ott* egy filozófiai, erkölcsi káoszba úgy próbált rendet vinni, hogy nem egy konkrét (és ezért szükségképpen egyetlen alternatívát nyújtó) filozófiát népszerűsített, hanem a minden filozófia alapját adó *filozofikumot* kívánta megragadni. A kérdés csak az, hogy ez a tette aktuális volt-e?

Általánosságban érvényes, hogy a filozofikum akkor válik időszerűvé, amikor egy bizonyos filozófiai irányzat *belül* kétségessé válnak az addigi következtetések, kiürülnek a kategóriák, semmitmondóvá válik az elmélet, skolaszticizmusba dermed az addigi rugalmasság, a valóság talajába eresztett gyökerek megszakadnak. És objektíve időszerűvé válik a filozofikum akkor is, amikor — újabb paradoxon — *a mindennapokban* a filozófia szükségtelemmé, nyűggé, a legjobb esetben pedig a lelkiismeretet megterhelő dologgá alakul át. legidőszerűbb pedig akkor, amikor ez a két körülmény egymás mellett és egymást erősítő rombolja le az addig biztosnak vélt eszméket és cselekvési normákat.

Bizonyosnak veszem, hogy egy ilyen helyzetet a levett forradalom után Magyarország fennállt, tehát Erdélyi megtette, amit egy filozófus a saját eszközeivel megtehet: az elmélet belső válsághelyzetében, valamint a nemzet útkeresésében kutatta a biztos tájékozódási pontokat. És nem csak ez: saját példájával szemléltette a filozófia és a filozofikum nem mindig tudatosított, de azért fel-felbukkanó és szemérmesen nyilvánított szükségét.

Mészáros András
(Pozsony)

Ki volt Madách első szerelme?

A Madáchról szóló irodalomban Palágyi Menyhért kutatásai nyomán elterjedt az a feltételezés, hogy Madách Imre első szerelme Lónyay Etelka volt. Palágyi előbb a *Vasárnapi Újságban*, majd a könyvében is úgy foglalt állást, hogy Etelkát kell Madách szerelmi életében (legalábbis ami az időrendet illeti) az első helyre tennünk.¹

Ma már nehéz megmondani, mi készítette őt erre a feltételezésre, amelyet aztán a későbbi életrajzírók is rendszerint átvettek tőle. Alighanem két másik hipotézis eredőjeként adódott az a kézenfekvőnek látszó feltételezés, hogy Madách első szerelme nem lehetett más, mint Etelka. Az egyik hipotézis: a pesti tanulóévek alatt Etelka Madách egyetlen szerelme; a másik: mivel Pestre kerülésekor Madách még csak 14 és fél éves, a korábbi időszakot bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk.

Madách műveinek (mindenekelőtt verseinek) alaposabb elemzése azonban nem támasztja alá egyik feltételezést sem.

¹ PALÁGYI Menyhért, *Madách első szerelme*. VU 1898. 27. sz. 463–465., PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900. 65–75.